

SEVERIANA BOSNENSIA

Sa područja današnje Bosne i Hercegovine poznato je više natpisa postavljenih u čast Septimija Severa (193—211). Nekoliko natpisa pripada njegovim neposrednim nasljednicima. Tome se mogu dodati i dva vrlo fragmentirana natpisa, koji se mogu dovesti u vezu sa vladavinom ovog energičnog vladara ili njegova sina Karakale. Svi ovi natpisi izdavani su od vremena na vrijeme, kako su bili pronađeni, ali jednog sintetičkog pogleda na razdoblje Severâ dosad nije bilo.

Ljubija

1. Ara za zdravlje Septimija Severa i njegove obitelji iz 209. g. n. e.:

Terrae Matri sac(rum) / [p]ro salute d(omimorum) n(ostrorum trium) / [i]mp(eratoris) L(ucii) Sep(timii) Severi p[at ris)pat]r(iae) / Aug(usti) Arab(ici) Adiab(enici) Par[t(h)ici] /⁵ M(arci) Aur(elii) Antonini Aug(usti) / [et P(ublii) Sep(timii) Severi Aug(usti)] / Iuliae Aug(ustae) m(atris) c(astrorum) et Aug(ustorum) / Titi(us?) [V]erecandus proc(urator) Augg(ustorum) ed Callimorp(hus M(. ?) / vil(icus) fer(rariarum) /¹⁰ [XI ka]lendas maias / Pompei <ai>ano et [Av]i[to c(onsulibus)]¹.

2. — 5. Iz Ljubije potiču još četiri žrtvenika svi u čast Severâ, također posvećeni *Terrae Matri*. Jedan je postavljen *pro salute imp. Caes. Ma. Aur. Antonini Aug.*, sina i nasljednika Severova. Ara se zbog krnjeg natpisa mora datirati u vrijeme od 211—217. g., u vrijeme kada je Karakala vladao sam. Tri are za zdravlje cara M. Aurelija Severa Aleksandra datirane su u 223, 228. i 229. godinu. Od ukupno, dakle, devet žrtvenika, koliko ih se sačuvalo u Ljubiji, na šest se ponavlja datum *ad XI Kal. Maias*, počevši od najstarije iz 201. g., osim na tri na kojima se završni dio teksta nije sačuvalo²). Sergejevski, koji je prvi objavio ove natpise, iznio je opravdano mišljenje da se u stvari radi o datumu »osnivanja« rudnika, tj. o datumu kada je taj rudarski predio bio organiziran kao državno (carsko) imanje. Po njegovu mišljenju, to se dogodilo negdje početkom Severova principata, između 197. i 201. godine³).

Argentaria

Još dva natpisa, podignuta u čast Septimija Severa, potiču iz rudarskih oblasti, ali iz istočne Bosne, sa područja antičke *Argentariae* (Tab. Peut. VII, 1—2), iz Skelana (*Mun. Malvesiatium?*) i Domavije. Oba natpisa su pri kraju oštećena, tako da se sa sigurnošću ne može restituirati godina njihova postavljanja:

6. *Imp(eratori) Ca(es)ari d(ivi) M(arci) / Anto(nini) Pii / fil(io), d(ivi) C(ommo- / di) frat(ri), [d(ivi) Anto- /⁵ nini) Pii nep(oti), [d(ivi) / Hadriani pro- / nep(oti), d(ivi) Trai(a)ni / Par(thici) abnep(oti), d(ivi) [N]e(rv(ae) / adn(epoti) L. Sept(imio) Se[ve]¹⁰ro Pio Per(tinaci) Aug(usto) [Arab(ico), / Ad[i]ab(enico), Par(thico) m(ax)imo), p(ontifici) m(ax)imo), / p(atri) p(atricie), tr[ib]b(unicia) po(estate)] VIII (?), [imp(eratori) XI, / co(n)s(uli) II . . . , iz Liješća (Skelani)⁴. Sl. 1.*

7. *I(ovi) o(ptimo) m(ax)imo / pro salute imp(eratoris) Gaes(aris)] L. Septimii / Severi Pii Per- / tinacis⁵ Aug(usti) Arabi- / c[i] Adiabeni- / c[i] P[arthici] / m(ax)imi p(atris) p(atriciae) [trib]b(uniciae)¹⁰ [potesta]ti[s . . . / imp(eratoris) . . . co(n)s(ulis) . . . , iz Domavije (Gradina u Sasama, kod Srebrenice)⁶.*

Na oba natpisa iz Podrinja Sever nosi titulu *Parthicus maximus*, koja na inskripcijama dolazi od 198. g.⁶), a nema počasnog naslova *Britannicus maximus* koji je dobio 210. godine. Patsch je, stoga, oba natpiša datirao u vremenski interval od 198. do 201, odnosno 210. godine⁷). Međutim, takvu restituciju potrebno je malko korigirati, odnosno dopuniti. Na natpisu, naime, iz Skelana (koje je potrebno identificirati sa *municipium Malvesitiatium*⁸) sačuvao se broj iteracije konzulata i tribunske vlasti, iako ovaj posljednji dosta nejasno. Međutim, kada je riječ o eventualnoj reviziji ili dopuni ovog natpisa, u neprilici smo, jer je spomenik propao prilikom velike poplave Drine 1896. godine zajedno sa najvećim brojem spomenika iz Skelana. Natpis je poznat samo po crtežu koji je dao napraviti Patsch, jer se ni fotosi nisu sačuvali. Patsch na tom mjestu daje lekciju *trib. pot. VIII(?) cos. II* i za oba ova elementa carevu titulaturu, inače odlučna za datiranje, ističe da su nesigurna⁹). Ipak, i pored toga, Patsch je izveo zaključak da natpis sa carevim kipom iz Skelana pada u razdoblje 198. do 201. godine¹⁰), dok krnji natpis iz Domavije datira u širi vremenski raspon od 199. do 210. godine¹¹).

Po analogijama iz samih Skelana (*Mun. Malvesitiatium?*): *T. Aelio Antonino* iz 158. godine¹²) i *M. Aurelio Severo Antonino* iz 213—217. godine¹³) moguće je posljednji redak ovog počasnog natpisa restaurirati: *cos II / decr(eto) decur(ionum)*, kao i na natpisima iz 158. i 213—217. godine. Iza *cos II* jasno se vidi na crtežu okomita hasta slova D, a iza njega okomita i donja crta od E, dakle DE[CR(eto) DECVR(ionum)? Sl. 1.

Međutim, dok je lekcija *cos II* sigurna, ostaje nesiguran broj iteracije tribunske vlasti. Ako bismo pak uzeli da je pri kraju pretposljednjeg retka stajalo *trib. pot. VIII*, a za to ima mjesta, onda bi ovaj spomenik trebalo datirati u 201. godinu¹⁴), kao i Severove nat-



Sl. 1

pise iz Drobete i Lugija, koji su također datirani formulom *trib. pot. VIII (imp. XI) cos II*¹⁵). Ostanemo li kod Patscheove lekcije *trib. pot. VIII*, onda spomenik treba datirati najkasnije u 199. g.¹⁶). Treće mogućnosti nema.

Dva posljednja retka ovog natpisa trebalo bi, prema tome, dopuniti: . . . *p(atri) p(atriae tr[i]b(unicia) po[t(estate)] VIII (?)*, [*imp(eratori) XI co(n)s(uli) II de(cr(eto) decur(ionum?)*), a spomenik datirati u 201. godinu. Takvu dopunu završnog retka sugerira i slobodan prostor na desnoj strani titulusa, koji je za nepune dvije trećine duži od lijeve (sačuvane) strane natpisa, tako da bi u nj moglo stati i deset slova, a sedam svakako (sl. 1).

Unutarnju logiku i opravdanje imala bi i slična restitucija završnog dijela krnjeg natpisa iz Domavije. Naime, sva je prilika da su oba podrinska municipija — ne želeći zaostati jedan za drugim — negdje u isto vrijeme podigli počasne spomenike caru pobjedniku. Na to snažno indicira i sačuvani dio carske titule sa natpisa iz Domavije, sa počasnim naslovom *Parthicus maximus*, koji je Sever dobio u ljeto 198. godine zbog pobjede nad Partima.

Stoga bih predložio i restituciju izgubljenog dijela natpisa iz Domavije, kako slijedi: . . . ¹⁵ *Aug(usti) Arabi-/c[i] Adiabeni-/c[i] P arthici / ma[xi]mi p(atris) p(atriae) / [trib]uniciae* ¹⁰ [*potesta]ti[s / VIII, imp(eratoris) XI, co(n)s(ulis) II d(ecreto) d(ecurionum)*].

Koji su razlozi potakli podrinske gradove da upravo 201. godine podignu caru javne spomenike? Je li to u vezi sa decenalijama koje je Septimije Sever slavio 202. godine ili je na to Domaviju i Skelane (*mun. Malvesiatium?*) obavezalo neko Severovo dobročinstvo? Je li to samo izraz podaničke odanosti carevima? Šta je mogao biti p o v o d tome događaju?

Poznata je briga Septimija Severa za procvat provincija, napose Panonijâ, čije su ga legije proglasile za cara, ali i zbog njihovog pograničnog položaja, izloženog napadima germanskih plemena iz barbarikuma. Sa druge strane simptomatičan je, i ne bez razloga, fakat da se u sva tri slučaja (Ljubija, Skelani i Domavija) radi o vrlo razvijenim i značajnim rudarsko-metalurgijskim centrima, što svakako ukazuje na posebnu brigu Severove administracije, a također i njegovih nasljednika, za uređenje i eksploataciju rudnika i s njima povezanih talionica željeza i srebra. Ta je briga dobrim dijelom bila uvjetovana upravo potrebama dunavskog limesa, ali i širem područja carstva, koji se iz navedenih centara snabdijevao oružjem, ali i ostalim potrebnim željeznim proizvodima. Svakako je carski fiskus bio u visokoj mjeri zainteresiran i za proizvodnju srebra u rudnicima Argentarije. Nije bez razloga i fakat da su se Severovi spomenici našli (zasad) samo u rudarskim centrima (Ljubija, Skelani i Domavija) i vojnom logoru u Doboju. Prema tome, i postavljanje spomenika ovome energičnom vladaru-vojniku odraz je njegove brige za sigurnost i prosperitet zemlje. Ali ono što nas ovdje zanima, to je pitanje, zašto se to dogodilo upravo u 201. godini. Zašto Domavija i Skelani nisu to učinili prije ili možda kasnije?

Bilo je to, u prvom redu, u skladu sa općim političkim i vojnim prilikama u carstvu. Pune četiri godine trajala je borba za carsko

prijestolje, dok su na istoku Parti — što je opet bilo u vezi sa unutrašnjim borbama pretendenta — neprestano prijetili (istočnim) granicama carstva. Tek nakon pobjede nad Pescenijem Nigerom (194), a zatim i nad Klodijem Albinom (197), Sever se učvrstio kao jedini vladar u carstvu. Ugled i autoritet ovog strogog, ali i energičnog vladara, ojačala je još više pobjeda nad Partima (199). Tek tada, nakon pobjede nad unutarnjim i vanjskim neprijateljima, mogao se Septimije Sever sav predati poslu da »svagdje — kako kaže Herodijan — uspostavi uzoran red u provincijama«. U kontekstu tih nastojanja treba gledati i na postavljanje carskih spomenika u municipalnim centrima Domavije i Skelana (*mum. Mal-vesiatium?*).

Međutim, neposredan povod za njihovo postavljanje morao je biti očekivani carev posjet Meziji i Panonijama 202. godine. Carsko putovanje pripremljeno je unaprijed, po čvrstom planu¹⁷). Popravci cesta u Panoniji Inferior 198/199, a 201. godine u Panoniji Superior, nisu samo u vezi sa boljom organizacijom limesa, nego i direktno u vezi sa carevim putem 202. g.¹⁸).

Nakon rata sa Partima (završen 199. g.), Sever se duže vrijeme čini se duže nego što se očekivalo) zadržao u Egiptu i Siriji, a zatim se u pratnji sinova Karakale (*M. Aurelius Antoninus*), koji je 198. godine bio proglašen carem i Severovim suvladarom, i cezara Gete (*P. Septimius Geta*), te supruge Julije Domne (*Iulia Domna Aug.*), uputio preko Male Azije i Trakije u dunavske pokrajine, Meziju i obje Panonije. Razlog ovog putovanja bio je, po Herodijanu (III, 10, 1), obilazak logora na limesu i učvršćenje limesa u vezi sa pokretima germanskih plemena nakon 190. g., ali i Severova želja da desetogodišnjicu (*decennalia*) pronuncijamenta proslavi u krugu vjernih legija, koje su ga u Karnuntumu 13. aprila 193. godine proglasile za cara (*Cass. Dio LXXIII, 14, 3; Herodian. II, 9, 2; Hist. Aug. Sev. 4, 2*)¹⁹).

O carskom putovanju smo slabo obaviješteni iz izvora. Uopćeno spominje ga samo Herodijan: *tá te en Mysoîs kai Paîosi stratópeda epelthôn* (III, 10, 1). Ipak na osnovu analize izdašnog epigrafskog, numizmatičkog i arheološkog materijala J. Fitz-je uspio da put carske obitelji *grosso modo* rekonstruira ovako: Antiochia — Tyana — Nicaea — Bysantium — Perinthus — Hadrianopolis — Anchialus — Marcianopolis — Tomi — Nicopolis — Ratiaria — Drobeta — Viminacium — Singidunum — Bassianae — Sirmium (Malata — Mursa)²⁰ — Lugio — Lussonium — Intercisa — Gorsium (?) — Campona — Aquincum — Ulcisia Castra — Brigetio — Ad Statuas — Carnuntum (gdje je car po svoj prilici 13. aprila proslavio decennalija) — Vindobona — Scarbantia — Savaria — Poetovio — Celeia — Emona — Neviudunum — Siscia (Aquae Balissae?) — Salona (?) — Roma²¹.

Put carske povorke obilježen je brojnim miljokazima, natpisima i spomenicima u čast careva i cijele carske obitelji. Carevi usput podižu gradove (Forum Pizus), dijele beneficije (Byzantium), obnavljaju logore (Drobeta), grade kanabe (Viminacium), dižu ili obnavljaju hramove (Intercisa, Ad Statuas, Savaria; Gorsium, Stixneusiedl,

i dr.), dok logori i gradovi sa svoje strane *pro salute et victoria* obiju careva ili cijele *domus divinae* postavljaju kipove (Lugio, Brigetio), počasne natpise ili žrtvenike (Lussonium, Campona, Aquincum, Poetovio, Celeia, Neviudunum, i dr.), koju novce (brojni grčki gradovi u Maloj Aziji, zatim Marcianopolis i Nicopolis), postavljaju slavoluke (Carnuntum), popravljaju ceste i stavljaju miljokaze, itd. Navedeni spomenici, posebno brojni miljokazi na obnovljenim cestama (Mala Azija, Panonija), donekle odražavaju i pravac kojim se kretala carska povorka²²).

Je li tom prilikom car sa svojom svitom dolazio i u današnju Bosnu? Sergejevski je pretpostavljao da je Sever na putu iz Siscije u Salonu posjetio željezne rudnike na Japri, Uni i Sani, gdje je jedan rudnik nosio ime njegova sina (?)²³.

Izvjese indikacije o Severovom putovanju iz Siscije u Salonu, preko današnje Bosne, pruža i miljokaz iz Dragotine kod Gline (CIL III 15199)²⁴), koji je datiran upravo u vrijeme priprema za ovo putovanje, ali u tom slučaju otpadala bi pretpostavka koju je iznio Sergejevski o carskom putovanju Savom i Unom. Carski konvoj tom prilikom je svakako posjetio i vrlo značajne *officinae ferrariae* na Japri i Sani, koje su ležale na pravcu spomenute ceste (Sisak — Glina — Dragotina — Gvozdansko — Dvor — Bos. Novi?).

Međutim, ovdje nas u prvom redu zanima eventualni Severov posjet Domaviji i Skelanima (*mun. Malvesiatium?*) na Drini, gdje su Septimiju Severu 201. godine podignuti počasni spomenici. Zna se da je car 18. marta 202. g. boravio u Sirmiju, današnjoj Sremskoj Mitrovici, gdje su oba cara potpisala jedan carski reskript (Cod. Justin. II, 32, 1). To je ujedno i jedini sigurni podatak o Severovu boravku 202. g. u Panoniji. Ako taj podatak povežemo sa vijesti koju donosi Herodijan (III, 10, 1), da je Sever u toku povratka sa istoka u Rim inspicirao garnizone u Meziji i Panoniji, moramo se složiti i sa rekonstrukcijom toga putovanja, kako ju je na osnovu epigrafskog materijala dao J. Fitz u svojoj izvrsnoj raspravi. S tim je, svakako, u vezi i pitanje proslave Severovih decenalija koje — po jednim padaju na dan 13. aprila, kada je od vojnika u Karnuntumu proglašen carem (Fluss, Platnauer, Fitz), dok drugi istraživači (Hasebroek, Calderini) drže da su decenalije pale na 9. juna, tj. na dan kada je Sever ušao u Rim te od senata bio proglašen za cara²⁵). Fitz je ova oba mišljenja uvjerljivo uskladio: decenalija pronunciamanta car je 13. aprila slavio sa vojnicima u Karnuntumu, a desetgodišnjicu ulaska u Rim 9. juna u Rimu²⁶). Prema tome, putovanje preko Panonije i Dalmacije moglo je trajati od 18. marta 202, kada su se carevi još nalazili u Sirmiumu, negdje do kraja maja ili početka juna iste godine, kada je car morao biti u Rimu, dok je u Karnuntumu morao stići najkasnije uoči 13. aprila. Prema računanju dra Fitza, put od Sirmija do Karnuntuma iznosio je bez zadržavanja oko 21 dan²⁷). Car je, dakle, iz Sirmija morao krenuti u Karnuntum, cestom uz limes, odmah iza 18. marta, da bi 13. aprila mogao prisustvovati desetgodišnjici pronuncijamenta u Karnuntumu. To znači da je posjet Domaviji i Skelanima morao pasti negdje prije 18. marta, i to

iz Sirmija. U stvari, bio je to izlet sličan onima u Gorsium i Aquae Balissae, tj. skretanje od glavnog pravca.

Do posjeta podrinskim gradovima moglo je doći i poslije boravka carske obitelji u Sisku (*Siscia*). Prema Fitzu, trajanje putovanja od Sirmija do Siscije, preko Akvinkuma i Karnuntuma moglo je iznositi oko 42 dana, pa bi carev posjet Sisciji pao negdje oko polovine maja, računajući i zadržavanja u pojedinim gradovima i logorima²⁸). Ostalo bi, dakle, dovoljno vremena da carevi obidu i neka mjesta južne Panonije, pa i Dalmacije. Međutim, o putu kroz našu zemlju i o pravcu kojim je car putovao, može se samo nagađati, jer ne raspolazemo odgovarajućim epigrafskim materijalom. Jedinu indikaciju, kako smo vidjeli, daje miljokaz iz Dragotine (CIL III 15199)²⁹). Novci sa slikom lađe i legendom »*Adventus Augg(ustorum)*« iz 202. godine svjedoče da se carska obitelj u Italiju prebacila lađom. I Sergejevski i Fitz skloni su mišljenju da je to bilo pravcem *Siscia — Salona — traiectus — Aternum* (Itin. marit. 497, 2) — Roma, jer je to najkraći pravac³⁰).

Natpisi iz Skelana i Domavije iz 201. godine daju puni oslonac za zaključak da je Septimije Sever sa svojom pratnjom 202. godine posjetio i rudarski bazen istočne Bosne. Srebrni rudnici Argentarije imali su veliki značaj za carski fiskus.

8. Iz Skelana potiče i jedan natpis iz vremena Karakaline samovlade:

*Imp(eratori) Caes(ari) M. Aur(elio) Se(-vero) Anto(-nino) Pio Aug(usto)*⁵ *divi Severi fil(io) Arauco, Adiab(enico) Part(h)ico [Brit]t(anico) maximo, p(atri) p(atriciae) trib(unicia) pot(estate)*¹⁰ *co(n)s(uli) IIII/ d(ecreto) [d(ecurionum)?]*³¹.

Natpis se mora datirati najkasnije u kraj 213. ili početak 214. godine, a nikako u interval od 213. do 217, kako ga je datirao Patsch, jer je Caracalla već 214. stekao počasni naslov *Germanicus maximus*³²) kojeg na našem natpisu još nema, dok ga, npr., na natpisu iz Intercize, na kojem je također broj konzulske iteracije IV, već nosi. Natpis iz Intercize precizno je datiran datumom *X Kal(endas) Sept(-embres) Messala et Sabino co(n)s(ulibus)*, a to je 23. august 214. godine, približni datum kraja rata koji je Caracalla te godine u Panoniji vodio protiv slobodnih Dačana³³).

Vjerovatno je carev kip u Skelanima bio postavljen upravo u vezi s njegovim boravkom u Panoniji Inferior u ljeto 214. godine, a koji je našao odraza i u izvorima³⁴). Carev boravak u Panoniji Fitz dovodi u vezu sa provalom Gota, Dačana i drugih barbara iz barbarikuma kod velikog dunavskog koljena u Panoniji Inferior, i sa potrebom reorganizacije limesa. Po epigrafskim izvorima može se zaključiti da je car u Panoniji boravio otprilike od juna (CIL III 10439 iz Aquincuma, datiran 24. VI 214) do kraja augusta 214. g. (Erdélyi-Fülep, Intercisa I. AH 33, 1954, 268, N. 326, datiran 23. VIII 214)³⁵). Natpis pak iz Titela *IOM/pro sa[l]ut[e] et reditu/ Imp(eratoris) Marc(i) Aur(elii) Ant(-onini) Aug(usti) et [I]ul[i] -⁵ae Aug(ustae) matris castrorum . . .*, itd. (CIL III 10197) indicira carevo prisustvo i u ovom dijelu Panonije Inferior, tj. na području *mun. Bassianae* (ranije pe-regrinske *civitas Scordischorum*), kojoj je, sva je prilika, upravo ovom



zgodom Karakala dao rang kolonije³⁶). S tim carevim inspeksijskim putovanjem duž dunavskog limesa vjerojatno je u vezi i natpis iz Novih Banovaca (*Burgenae*) u istočnom Sremu, za koji Dušanić predlaže dopunu titulature *trib. pot. XVII imp. III cos. IV* (CIL III 13358)³⁷). U prilog takvog datiranja ide i atribut *Antoniniana* vojne jedinice (možda *coh. I Thracum c. R.*) koja je za Karakalu u Burgenama gradila baziliku³⁸). Atribut *Antoniniana* dobile su i brojne druge jedinice (kao *coh. V Lingonum Anton. ped., coh. II Nervia Britt. Anton. p. f., coh. I Alp. Amton., itd.*) za hrabro držanje na limesu 212, 213. i 214. godine³⁹). Sve to moglo bi da znači da je car, sredivši situaciju na velikom dunavskom koljenu (oko Brigecija i Akvinkuma), na svom putu u ugroženu Daciju prošao, ne preko zemlje Jaziga, kako smatra Fitz⁴⁰), nego južnije, niz Dunav. Stoga se i spomenik iz Skelana može dovesti u vezu sa ovim carevim putovanjem u jesen 214. g., ako i ne s njegovim posjetom Skelanima.

9. — 10. Napokon, iz Domavije (*mun. Domavianorum*) potiču i počasne baze u čast cara Aleksandra Severa (*M. Aurelius Severus Alexander p. f. invictus Aug.*) i njegove majke Julije Mameje (*Iulia Mamaea Aug.*) iz 230. godine, koje je postavio *ordo mun. Dom.*, odnosno *Domav...*⁴¹), što u skladu sa natpisom CIL III 12723 treba dopuniti *Domav(ianorum)*, a ne *Domav(iani)*⁴²). Spomenici su postavljeni *decreto decurionum pecunia publica*, a brigom (*dedicante*) Julija Tacitijana, carskog prokuratora (*procurator Augusti*), tj. upravitelja rudnika srebra. Time je ujedno iskazan i razlog podizanja carskih kipova, kao i značaj ovog područja za carstvo, odnosno za carski fiskus. Poslije tragične smrti Aleksandra i majke mu Julije Mameje (235) kipovi su bili uklonjeni, a carska imena eradirana (*damnatio memoriae*).

Natpisi ilustriraju carevu brigu oko unapređenja rudarstva, ali i značaj ovog rudarskog distrikta za ekonomiku carstva.

Vremenu Severa pripada i natpis (iz. g. 218.) u čast cara — uzurpatora Makrina (*M. Opellius Severus Macrinus*) iz Domavije (CIL II 8363 = 12733 = Patsch, AEM XVI, 139-140). Sudeći po brojnim počasnim natpisima iz Panonije, Makrin je bio vrlo obljubljen kod vojske i vlasti (usp. J. Šašel, *Živa antika*, VI, 272, i bilj. 24, sl. 4). I ovaj natpis zorno ilustrira koliko su brigu svi carevi pokazivali za razvoj rudnika srebra oko Domavije.

D o b o j

11. Građevinski natpis Septimija Severa iz Doboja ne može se dovesti u svezu sa opisanim carskim putovanjem, jer potiče iz 194. ili 195. godine: *trib. pot. III* ili *IIII*. Ovaj veoma krnji natpis Patsch je dopunio: [*Imp(erator) Caes(ar) L. Septimius Severus Pius Pe*r]ti [*nax Aug(ustus Arab(icus) Adiab(enicus) p]ont(ifex [max(imus) tribuniciae potestat]is III (ili IIII), [imp(erator) V... , co(n)s(ul) II, p(ater) p(atriciae), proco(n)s(ul)... + drugi dio* (CIL III 12758 = 14618)⁴³). Ukoliko spomenik potiče iz g. 194. (*trib. pot. III*), otpadaju atributi *Pius, Arabicus i Adiabenicus*, koje je Sever dobio 195. godne. Iz drugog dijela natpisa doznajemo da ga je postavila,

u vezi s izgradnjom nekog logorskog objekta, možda i samog kast-ruma u kamenu, jedna *cohors mliliaria*, i to *Coh. I. mill. Delmatarum*, koja je nakon markomanskih ratova garnizonirala uzduž sjeverne granice Dalmacije⁴⁴), a ne *Coh. I Fl. mill. Brittonum*, kako je mislio Patsch (AEM XVI, 79).

12. Da je Severova administracija vodila brigu o vojnom logoru u Doboju, pokazuje i drugi natpis iz ovog mjesta, koji je, na žalost, do nas dopro u vrlo reduciranoj formi. Prema rekonstrukciji Radimskog, koju je prihvatio i Patsch, natpis je mogao glasiti otprilike: *Iuliae Domnae Aug(ustae) imp(eratoris) Caes(aris) L. Septimii] Sever[ri Pii Pertinacis Aug(usti) con]iugi* (CIL III 12757)⁴⁵). Imali bi smo pored natpisa iz Poetovija (C. III 4054) još jedan natpis u čast same carice. Međutim, u datoj situaciji logičnije je pomišljati da je uz caricu natpis spominjao i njezinog muža L. Septimija Severa. Natpis, po svoj prilici, treba datirati kao i prethodni.

13. Možda bi se sa Severovim vremenom mogla dovesti u vezu i jedna fragmentirana votivna ara iz Doboja, sa krnjim natpisom: . . . NI NE / . . . SI . T / . . . TI, koji Patsch nije restaurirao⁴⁶). Možda bi se ime božanstva u 1. i 2. r. moglo restituirati *Numijni Ne[me]si . . .* Jedna ara *Nemesi Augg(ustorum!)*, tj. Septimija Severa i Karakale, bila je postavljena u Karnuntumu 201. g. (C. III 15191), dok je u Akvinkumu 214. godine bio obnovljen hram Nemese *pro salute* cara Karakale (C. III 10439). Upozorio bih i na votivni oltar *Nemesi Piae* iz Starog Majdana na Sani, jer su se Severi (v. ovdje br. 1 do 5) posebno brinuli za ovaj rudarski distrikt⁴⁷).

Stolac

14. U sklopu našeg problema ne može se mimoći ni vrlo fragmentirani natpis iz Stoca: . . . /m]atri k(astrorum?) . . . ? / . . . / . . .] sc(. . .) ob . . . / . . . ?] dicati(ssimus?) . . . ? / . . .] m . . . ? /⁵ . . .] cos . . . ? / . . .] un . . . ? l(oco) d(ato) d(ecreto) d(ecurionum) / . . . ?⁴⁸). Titulu *mater castrorum* nosile su i neke druge carice (Faustina, žena Marka Aurelija, Iulia Maesa, Iulia Mamaea, Marcia Otacilia Severa, Herennia Etruscilla, žena Decijeve, Ulpia Otacilia, žena Aurelijanova, i Magnia Urbica, žena Karinova), stoga nemamo osnove da i ovaj natpis atribuiramo Juliji Domni, ženi Severovoj, iako je to moguće.

Natpisi iz Ljubije, Doboja, Domavije i Skelana ostaju kao pouzdana svjedočanstva jednog dinamičnog razdoblja u životu naše zemlje. Šta nam oni govore? U prvom redu vrlo je simptomatično da se najviše natpisa iz vremena Severâ našlo u rudarskim regionima, dok sa ostalog teritorija Bosne i Hercegovine — osim iz kastruma kod Doboja — natpisa uopće nemamo, čak ni na miljokazima, (osim Elagabalova miljokaza iz Jablanice pod Kozarom), iako se Sever, kao i njegovi nasljednici Caracalla, Elagabal i Aleksandar Sever, mnogo brinuo za održavanje i sistematizaciju cesta. Stoga je opravdan zaključak da su rudarske varoši Severima podizale spomenike zbog nekog njihovog značajnijeg dobročinstva, i općenito zbog brige

za razvoj ove privredne grane⁴⁹). Naši natpisi evidentan su dokaz Severove brige, i brige njegovih nasljednika, za naše krajeve, možda i znak popularnosti koju je u vojsci i u provincijama ova dinastija uživala. Što se pak tiče natpisa iz Skelana (*mun. Malvesiatium?*) i Domavije u čast samog Septimija Severa, oni su očito u vezi sa carevim putovanjem kroz Panoniju 202. godine. Najvjerojatnije je da su postavljeni u čast najavljenog carskog posjeta ovim gradovima. Tom prilikom, u oba su grada, kao i u Lugiju (C. III 10278 i 15148) i Brigeciju (C. III 4309), postavljeni spomenici u čast oba cara, oca i sina, ali *post tot discrimina rerum* Karakalini natpisi nisu doprli do nas⁵⁰).

Iako, dakle, ne stoji Fitzova tvrdnja da nijedan carski spomenik iz 201. i 202. g. nije poznat iz unutrašnjosti, dakle izvan opisanog puta, sama činjenica da se takvih spomenika našlo u Mursi, u Skelanima, i u Domaviji, ne demantira Fitzove rezultate nego ih, naprotiv, dopunja i potvrđuje⁵¹).

Na kraju, htio bih upozoriti na još jednu dimenziju severijan-skih natpisa, onu koju pruža njihova topografija — Ljubija, Doboj i Argentarija, koja kao da implicira izvjesne nove odrednice i otvara nove putove za prilaz rješavanju, inače »zamrznutog« pitanja južne granice provincije Panonije (od Trajana Gornje i Donje Panonije). Ta bi se linija približno poklapala sa graničnom linijom Panonije i Dalmacije, kako ju je na osnovu natpisa iz Banje Luke predložio Patsch:

IOM / et Genio / loci L. /Sicinius/⁵ Macrinus/ b(eneficiarius) co(n)s(ularis) P(annoniae)/ S(uperioris) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) (C. III 14221 upor. p. 2328)⁵²).

Ako se Panonija Superior, kako zaključuje Patsch, »najmanje širila u krajeve današnje Vel. Kladuše i Banje Luke«⁵³), onda su rudništa oko Ljubije, a pogotovo ona na Japri, koja leže sjeverno od linije Kladuša — Banja Luka, morala pripadati Panoniji. Rudnici u dolini Sane i Japre bili su upućeni na Sisciju, kao što su podrinski gradovi u kulturnom i ekonomskom pogledu bili okrenuti Sirmiju⁵⁴).

Poznato je da u Panoniji sjeverno od Save nije bilo rudnika⁵⁵). Kako onda objasniti da se upravni centar rudarstva Panonije i Dalmacije nalazio u Domaviji: L. Domitio Eroti . . . procuratori metallorum Pannoniorum et Delmatorum (CIL III 8361 = 12721) iz Domavije⁵⁶)? Kako nadalje shvatiti legende na reversu Trajanovih i Hadrijanovih novaca: *Metalli Ulpiani Pann(onici)* i *Metal(lis) Pannonicis* (RIC II 241, 294, 474; III, 313)? Ili, kako objasniti (zaboravljeni) natpis iz Domavije:

Dianae / Aug(ustae)/ Aur(elius) Ca[t-/i]anus b(eneficiarius)/⁵ co(n)s(ularis) p(rovinciae) P(annoniae) In(ferioris)/ v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito), iz Domavije (C. III 12723).

Patschevo je mišljenje bilo da je Catianus (bolje Cattianus, upor. ILS 9098) naveo podatak P(rovinciae) P(annoniae) In(ferioris), jer je oltar podigao u tuđoj provinciji⁵⁷), dok je samo dvije godine kasnije na osnovu formule b. cos. P. S. sa žrtvenika iz Banje Luke dokazivao da je južna granica Panonije Superior tekla nešto južnije od crte

Vel. Kladuše — Banja Luka⁵⁸). Dakle, u dva gotovo identična slučaja dva dijametralno oprečna kriterija. Ako je u Banjoj Luci bilo sje-dište beneficijara Pan. Sup., onda bismo istu logiku očekivali i u slučaju beneficijara Pan. Inf. iz Domavije! Ono što vrijedi za prvi slučaj, trebalo bi po zakonima logike da vrijedi i za drugi, ili bi ih oba trebalo tretirati kao slučajeve »in einer fremden Provinz«.

Dublji su, svakako, razlozi što se *matalla*, u navedenim primjerima, nazivaju panonskim, a u Domaviji susrećemo jednog beneficijara iz panonske administracije. Što je upravni centar *metallorum Pannoniorum* (na prvom mjestu!) *et Delmatorum* bio u Domaviji, ne može se objasniti samo činjenicom što je dalmatinske rudnike koristila panonska vojska⁵⁹). Razlog je u činjenici da su neka rudišta, konkretno zapadnobosanska oko Sane, Japre i Plive (Majdan, Sinjakovo), a djelomično i istočnobosanska, oko Domavije, morala ležati na teritoriju Panonije.

U prilog tome bih naveo i podatak iz epitome montekasinske kronike (koja se sačuvala kod Anastazija, *hist. eccl.*), po kojoj je car Justinijan poklonio sv. Benediktu više opatija u Panoniji: *Cibalim... et Balcum...*, vjerojatno Balcam, Baleam, Baloi am (Tab. Peut., VI, 2, Ravenn., IV, 27, 16)⁶⁰), koju treba locirati u današnje Šipovo na Plivi⁶¹).

Južna granica Panonije podudarala bi se (donekle) sa južnim granicama srednjovjekovne Donje Slavonije, uključujući i župe Banicu i Zemljanik. To je otprilike ona linija koju Hadži Kalfa (17. st.) navodi kao granicu između Kliškog i Bosanskog sandžaka⁶²), a ta se nalazila na visini Čađavice i Podrašničkog polja. U stvari, to bi bila prirodna granica, a išla bi nešto južnije od Patscheve granične linije. Prema istoku bi je činile planine Zvijezda, Romanija i, vjerojatno, Osat. Napokon, ta se linija podudara i sa sjevernom granicom ilirskog kompleksa, kako ga je na osnovu arheoloških izvora i onomastike odredio dr Z. Marić, a to je linija Drvar — Mrkonjić-Grad — Zavidovići — Valjevo — Lapovo⁶³).

To bi, *ut paucis dicam*, bili samo neki elementi problema koji čeka rješenje. O ostalim komponentama ovog kompleksnog pitanja drugom prilikom.

Severovo doba bilo je za Panoniju razdoblje posljednjeg i najvećeg privrednog prosperiteta⁶⁴), doba procvata Panonije i zlatno doba panonskih legija, pa samo Septimiju Severu i Karakali treba pripisati u zaslugu odlučnu ulogu koju je u narednim decenijama imala Panonija u obrani carstva⁶⁵).

Epigraphica Bosnensia Severiana dokaz su tih napora Severâ, ali i jedan od elemenata u prilog rješavanja južne granice Panonije.

BILJEŠKE:

1. D. SERGEJEVSKI, Rimski rudnici željeza u sjeverozapadnoj Bosni. GZM 1963, 86—99. — Puni datum v. na arh. iz 201. g., str. 88. Upor. GZM 1957, 111, br. 2, T. II, sl. 1.
2. Ibidem, 88—92.

3. Nav. dj., 95 i 97.
4. CIL III 14219¹⁸. Up. Patsch. Iz rimske varoši u Skelanima, GZM 1907, 440, br. 17, sl. 20 = WM XI, 150, sl. 57. Spomenik je propao.
5. CIL III 12726. Up. Radimsky, GZM 1891, 15, sl. 26, melius GZM 1892, 2, sl. 1 = WM I, 235, sl. 31; Patsch, AEM XVI, 127—128. Ovdje dajem Patschevo čitanje koje se od Bulčeva, Rimski natpisi u Srebrnici, GZM 1891, 389—390, razlikuje. Bulić nema posvete IOM *pro salute* na početku natpisa. Prema tome, ne bi se radilo o oltaru nego o počasnoj bazi (Ehrenstele), što je, mislim, i vjerojatnije (v. GZM 1892, 2, sl. 1).
6. R. CAGNAT, Cours d'épigraphie latine, IV. éd. Paris 1914, 206.
7. GZM 1907, 440 i AEM XVI, 128.
8. IVO BOJANOVSKI, Municipium Malvesiatium, Arheološki radovi i rasprave, VI, Zagreb 1968, 241—262.
9. GZM 1907, 440.
10. Ibidem. Jer »car ima drugi konzulat i naziv Parthicus«.
11. AEM XVI, 128.
12. CIL III 14219 = GZM 1907, 440, sl. 19 = WM XI, 150, sl. 56.
13. CIL III 12727 = 1907, 440, sl. 21 = WM XI, 152, sl. 58. V. ovdje br. 8.
14. J. FITZ. Der Besuch des Septimius Severus in Pannonien, Acta archaeologica Acad. scient. Hung. XI (1959), 238—9 natpise iz Lugija i Drobete sa formulom *trib. pot. VIII cos II* datira u 201. g., vjerojatno po III. izdanju Cagnat-ova djela, dok po IV. izdanju *trib. pot. IX* pada u vrijeme od 1. I do 10. XII 200. g., što ne bi bitno mijenjalo na stvari, jer se carev dolazak mogao očekivati ranije.
15. CIL III 14485a (Drobeta) i CIL III 10277 i 10278 (Lugio). CIL III 10277 (Lugio): *Imp. Caes. / L. Sept. Severo Pio / Pertinaci / Aug(usto) Arab(ico) /⁹ Adiab(enico) Par/thico ma/ximo p(atri) p(atriciae) / trib(unicia) pot(estate) / VIII imp(eratori) /¹⁰ XI co(n)s(uli) II / proco(n)s(uli)* (iz g. 201).
16. CAGNAT, Cours, IV éd. 207. Po III izd. Cagnat, Cours, *trib. pot. VIII* pada u 200. g.
17. J. FITZ, n. dj., 263. i 249, bilj. 104.
18. J. FITZ, n. dj., 249.
19. J. FITZ, n. dj., 252.
20. D. PINTEROVIĆ, Mursa za dinastije Severa, Osječki zbornik, VII, 1960, 17—42, posebno p. 28 i d., gdje autor donos nove ali revidirane natpise iz Murse, koji padaju u ovo vrijeme. Up. J. Fitz, n. dj., 248 i 251.
21. J. FITZ, n. dj., 251. Up. A. Mocsy, Pannonia, RE, Supplementband IX, 564.
22. J. FITZ, n. dj., 248.
23. N. dj., 99: »Iz Siscije mogao je da plovi Unom do sadašnjeg Bos. Novog ili do Blagaja na Sani, a tamo počinje naše rudarsko područje.« Na ar. iz 211—217. g. iz Ljubije (n. dj.) str. 90. jedno dosta oštećeno mjesto Sergejevski restituira: *. . num et Bas[sianum?] (saltum? ili metallum?)*. Ako je ova emendacija ispravna, onda bi taj *saltus* dobio ime po starijem sinu Severovom Karakali, koji se prije nego je postao car zvao *Bassianus*. — Fitz je predvidio još dvije vrlo značajne karlike koje obilježavaju Severov put 202. godine, a to su Severovi mljokazi iz Slovenije: CIL III 4617 = 11323 (Otočec) i CIL III 5735 (Škocjan), oba iz 201. godine. Izgleda po svemu da je g. 201—202 bila obnovljena cesta Emona — Siscia, usp. I. Pirko- vić, Crucium, Situla X, p. 46—51.
24. CIL III 15199 = V. HOFFILLER u. B. SARIA, Antike Inschriften aus Jugoslavien, I, Zagreb 1938, p. 279, br. 608: *[Imp(erator) Caes(ar)]/L. Sept(imius) Sever(us) Piu[s Pert(inax) Aug(ustus) Arab(icus) Adi]ab(enicus) Part(hicus) m[ax(imus) trib(unicia) / pot(estate) imp(erator) X]I?co(n)s(ul) II pr[oco(n)s(ul) p(ater) p(atriciae) et /⁹imp(erator) Caes(ar) / M. Aurel(ius) An[toninus / Aug(ustus) pius f]elix trib(unicia) [pot(estate) proco(n)s(ul) / via[s vetustat]e con[rup]tas resti- / tueru]nt cur[ante Fab(io) /¹⁰Cilo]-ne leg(ato) Aug(ustorum) pr(o) pr(aetore) / a] Siscia/ m(ilia) p(assuum)] XIII iz Dragotinje (198. g.?).*

- (198. g.?). — Fitz je previdio još dvije vrlo značajne karike koje obilježavaju Severov put 202. godine, a to su Severovi miljokazi iz Slovenije: CIL III 4617 = 11323 (Otočec) i CIL III 5735 (Škocjan), oba iz 201. godine. Izgleda po svemu da je g. 201—202. bila obnovljena cesta Emona — Siscia, usp. I. Pirković, Crucium, Situla X, p. 46—51.
25. SERGEJEVSKI, n. dj., 98 i bilj. 52 i 53. Fitz, n. dj., 250.
26. J. FITZ, Der Besuch..., 251 i 252.
27. Ibidem, p. 251.
28. Ibidem, 252.
29. Krnji fragment carskog natpisa iz Vranjica (*ager Salonitanus*) po Bulićevu mišljenju, Bull. dalm. XXIX, 1906, 229 odnosi se na Karakalu. Međutim, fragment:.....? P[arthic] max[.....? /t]ribunic[ia] potestate.....?/fortis] simo e[t] felicissimo principi? — ne pruža sigurnog oslonca za takav zaključak, jer su počasni naslov *Parthicus maximus* nosili i drugi vladari (Marko Aurelije, Lucije Ver, Septimije Sever, Galijen, Klaudije Gotski i Aurelijan).
30. J. FITZ, Der Besuch, p. 250 smatra da je Sever iz Siscije krenuo u Salonu, a otale brodom u Italiju dok Platnauer (kod Sergejevskog n. dj., 98) drži da se ukrcao u Akvileji, ali i sam smatra da bi put Akvileja — Ankona bio čudnovat. Prihvatljivije je mišljenje Sergejevskog: Salona — Aternum — Roma (n. mj.), jer je to najkraći put i jer je u Itin. marit. 497, 3 zabilježen »traiectus ab Aterno Salonas in Dalmatia stadia MD, dok je Iader imao trajektnu vezu sa Ankonom (Itin. marit. 497, 2, ed. O. Cuntz). Malo je vjerojatno da bi car u povratku skrenuo u Domaviju i Skelane, a otale se preko Nerone povratio u Italiju, ali i takav pravac puta je moguć.
31. CIL III 12727 = GZM 1907, 440, sl. 21 = WM XI, 150, sl. 58 = AEM XVI, 139. Čitanje po Patschu, AEM XVI, 139.
32. J. FITZ, Il soggiorno di Caracalla in Pannonia nel 214, Accademia d'Ungheria in Roma, Quaderni di documentazione, Anno II, N. 2, 1961, 10: »La guerra alemanna durò per tutta la seconda metà dell'anno 213. La vittoria sugli alemanni — dopo la quale Caracalla prese il titolo di *Germanicus maximus* e poi accettò il salute di imperatore terzo (SHA Vita Caracallae 5, 6; 10, 6; ILS 451, 452) divenne palese a Roma il 6 ottobre. L'acclamazione di imperatore terzo può essere datata al 214. In base a ciò è evidente che la conclusione della guerra cadde alla fine del 213, eventualmente al principio del 214...«. Iz toga Fitz zaključuje da to čini neprihvatljivim datiranje Karakalina boravka u Daciji i Panonij u 213, nego da ti događaji padaju u 214. godinu (p. 11).
33. G. ERDELYI — F. FÜLEP, Intercisa I. AH 33 (1954) 268, str. 326. Up. Fitz, n. dj., 16.
34. Herodianus, IV, 8, 1: *epei dé saporá to Istro stratopeda diokese...*; SHA Vita Caracallae, 5, 4; 10, 6.
35. Car se, po Fitu, n. dj., 17, u prvom dijelu svog boravka u Panoniji — kraj juna i jula — bavio reorganizacijom limesa, a nakon toga — kraj jula do augusta — mogla je uslijediti ekspedicija protiv slobodnih Dačana, koja je, sudeći po citiranom natpisu iz Intercize, s uspjehom završena. Prema mišljenju Fitz, Karakala nije obilazio logore uzvodno od Brigecija i nizvodno od Intercize, barem se to ne vidi iz epigrafskog materijala. Iz Panonije, iz Akvinkuma ili Intercize, Karakala je s vojskom krenuo u Daciju, i to preko zemlje Jaziga, što jako iznenađuje (n. dj., p. 17, bilj. 85).
36. Up. S. DUŠANIĆ, Municipium Bassianae, Živa antika, XV, sv. 1, 1965, 85—91 i ZA, XVII (1967), 201, 202—204 i 205—207. Isti, Bassianae and Its Territory, AJ, VIII (1967), 71.
37. ZA, XVII, 207.
38. DUŠANIĆ, ibidem.
39. Up. J. FITZ, Il soggiorno di Caracalla, 5—7.
40. N. dj., 17, bilj. 85.
41. CIL III 8359 up. 12720 i 8360 up. 12720 = Radimsky, GZM 1891, 8 = WM I, 224 = Domaschewski, AEM VIII, 244 = Patsch, GZM 1914, 181, sl. 63 i 64. — Domavija se spominje kao kolonija tek pod Trebonijanom Galom (CIL III 12728 i 12729).

42. PATSCH, GZM, 1914, 181, bilj. 1.
43. Natpis se sastoji iz dva fragmenta koje je Patsch povezao, GZM 1897, 530—533, sl. 11 = WM VI, 256, sl. 75. Up. Radmsky, GZM 1891, 255, sl. 10 = WM I, 267, sl. 11 i Patsch, AEM XVI, 79, br. 4.
44. G. ALFÖLDY, Die Auxiliartruppen der Provinz Dalmatien, Acta archaeol. Akad. scient. Hung., 14 (1962), 269 i 294. J. J. Wilkes, Dalmatia, 113 i 470 i 473. U Doboju su još ostavile traga *Coh. I Flavia Hisp.* (druga pol. I st., C. III 14619, *praefectus*) i *Coh. I Belg.* (III st., C. III 8376/b, *veteranus*).
45. GZM 1891, 256, sl. 1 = WM I, 267, sl. 12 i Patsch, AEM XVI, 78, br. 2.
46. GZM 1895, 573, sl. 2 = WM V, 227, sl. 104. — Na istome mjestu Patsch objavljuje i krnji natpis veterana Septimija A... (CIL III, 14222 = WM V, 226, sl. 103) iz Doboja (Crkvice kod Usore), koji je svoj nomen gentile dobio od cara L. Septimija Severa, pa natpis datira u isto vrijeme kada i naš spomenik pod br. 12.
47. I. BOJANOVSKI, Naše starine, XI, 191. V. Paškvalin, Rimski žrtvenici iz Starog Majdana, GZM 1969, 167. O Nemezi up. Starinar, XX (1970), 25—28. i ZA XX (1970), 153—157.
48. CIL III 13874. Up. F. Fiala, GZM 1893, 517, br. 2 = K. Patsch u C. III 13874 (str. 2258). Up. i I. Bojanovski, Mogorjelo — rimsko Turres, GZM 1969, 147, bilj. 40. Ovdje dajem Patschevo čitanje, jer se spomenik izgubio (?).
49. SERGEJEVSKI, GZM 1963, 94 i 97. — Elagabalov milječkaz jo šnije objavljen.
50. Iz Domavije potiče i nekoliko krnjih carskih natpisa, koji se ne mogu atribuirati, n.pr. Radmsky, WM I, 236, sl. 36, Patsch, AEM XVI, 129, br. 8 i 133, br. 3; Sergejevski, Spom. 93, 144, sl. 14. i GZM 1930, 162 i GZM 1934, 13. Iz zgrade kućije u Gradini (Domavija) objavio je Radmsky više počasnih baza carevima i prokuratorima, od toga počasne baze careve Marka Aurelija, Lucija Vera, vjerovatno Komoda, Septimija Severa, Aleksandra Severa i njegove majke Julije Mameje te careva Gala i Voluzijana (WM I, 242) — Komparacije radi navodim Severov natpis iz Brigecija (C. III 4309): *Imp. Caesar(i) / L. Septimio / Severo Pio / Pertinaci / Aug(usto) Arab(ico) / Adiabenic(o) / Parthico / maximo / [ordo?] brigetionis) publice* ¹⁰ d. d.
51. J. FITZ, Der Besuch, 247—248: »Der Umstand, dass gar kein Denkmal aus dem Inneren der beiden Provinzen bekannt ist, das sich mit dem Kaiser besuch oder mit den Dezennalien in Zusammenhang bringen liesse, macht den Gedanken wahrscheinlich, dass man die Denkmäler von der vermutlichen Stationen der Rückreise des Kaisers mit dem Besuch bzw. mit den Dezennalien in Zusammenhang bringen darf.«
52. PATSCH, GZM 1895, 574—577, sl. 3 i 4 = WM V, 228, sl. 105 i 106.
53. GZM, 1895, 576.
54. Značaj Sirmija ističe Amijan Marcelin (XXI, 10, 2) *Sirmium, mater urbium magna et populosa*. Taj utjecaj je očevidan već u klasično vrijeme, a do izražaja dolazi na epigrafskom materijalu (onomastika, kultovi, sepulkralna umjetnost, simboli, ukrasi, itd.).
55. A. MOCSY, Pann., 673.
56. Na nekoliko natpisa iz Domavije dolaze još i *procuratores argentarium procuratores Augusti*, odnosno *procuratores* (Patsch, AEM XVI 132; 133, 92 i 130). Up E. Pašalić Antička naselja i komunikacije u BiH, 1960, 73.
57. AEM XVI, 134: *Bei Catianus ist ohne Zweifel deswegen P. P. IN zugeführt, weil er in einer fremden Provinz der Altar errichtet liess.....*
58. GZM 1895, 576, sl. 4 = WM V, 229, sl. 106.
59. A. MOCSY, Pann., 674: *Die Hervorhebung P. s in solchem Zusammenhang darf mit der Versorgung des Heeres bzw. mit der Ausbeutung der Gruben der Nachbarprovinzen im Interesse des Heeres vom P. erklärt werden.*
60. I. OSTOJIC, Benediktinci u Hrvatskoj, 80.
61. I. BOJANOVSKI, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji (dizertacija) 128.
62. O srednjovjekovnoj Donjoj Slavoniji, Šišić, Povijest hrvatskog naroda, Zagreb 1962, 250, karta 7. O podacima Hadži Kalfe, V. Skarić, Župa Zemljanik i stara nahija Zmijanje, GZM 1937, 49.
63. Z. MARIĆ, Problem sjevernog graničnog područja Ilira, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. I, (1964), 186 i Prilog 1.

64. A. MOSCY, Pann., 564.

65. J. FITZ, Der Besuch, 257. D. Pinterović, 26.

SEVERIANA BOSNENSIA

Zu Ehren der Severen ist auf dem Gebiet Bosniens und der Herzegowina mehr Inschriften erhalten geblieben, jedoch über diesen Zeitabschnitt in Bezug auf dieses Gebiet gab es ein synthetisches Urteil bisher noch nicht. Unter den Inschriften sind diejenige aus dem Bergwerkdistrikt Ljubija in Westbosnien (hier Nr. 1 bis 5)¹ zu Ehren der Kaiser Septimius Severus, Caracalla und Alexander Severus sehr wichtig. Diese Tatsache selbst ist ein Beweis der grossen Fürsorge von seiten des Severus für diese Erzlagerstätte, als dieses Gebiet als Staatsgut organisiert worden ist, vermutlich zu Beginn der Regierung Septimius Severus zwischen den Jahren 197 und 201 n. Z.²

Die meisten Inschriften zu Ehren der Severi sind in dem Gebiet der antiken *Argentaria* erhalten und zwar in Skelani (mun. *Malvesiatium*)³ und Domavia (mun. *Domavianorum*). Die beiden Ehrensteine für Severus (Nr 6 und 7) sind im beschädigten Zustand zu uns gekommen, so dass wir das Jahr ihrer Aufstellung nicht mit Sicherheit restaurieren können. Auf Grund der Analogie und epigraphischen Analysen der beiden Inschriften zieht der Autor die Schlussfolgerung, dass es notwendig sei die Lesung von Patsch ein wenig zu revidieren und beide Monumente in das Jahr 201 zu stellen. Deswegen schlägt er folgende Restitution der beschädigten Stelle vor: trib. pot. VIII imp. XI cos II und die Denkmäler mit dem Jahre 201 datieren.

Es wird auch die Frage gestellt, aus welchen Gründen die Städte im Drinatal gerade im Jahre 201 dem Kaiser Septimius öffentliche Denkmäler errichten liessen. Nachdem er die allgemeinen Verhältnisse im Kaisertum von 193 und 199 analysiert kommt der Autor auf Grund der ausgezeichneten Studie von J. Fitz⁴ und der Abhandlung von D. Pinterović⁵ zur Überzeugung, dass das Errichten der Denkmäler in Skelani und Domavia auch in Zusammenhang mit der Reise Severus durch die Donauprovinzen ist. Es ist bekannt, dass der Kaiser mit seinem Gefolge am 18. März 202 sich in Sirmium, der heutigen Sremska Mitrovica, aufhielt, wo die beiden Kaiser (Septimius Severus und sein Sohn und Mittherrscher Caracalla) ein kaiserliches Reskript unterschrieben haben (Cod. Iustin. II, 32, 1). Der Besuch der Städten Domavia und Skelani sollte kurz vor dem 18. März 202 erfolgen und zwar aus Sirmium, weil die Kaiser schon am 13. April in Carnuntum gewesen sind, wo Septimius Severus im Kreis seiner Soldaten die Zehnjahrfeier seiner Erhebung zum Kaiser von seiten seiner Legion in Carnuntum, gefeiert hat. Bei dieser Gelegenheit hatten die Kaiser fast alle Militärlager an der Donau inspiziert, und dafür war ihnen gerade die Zwischenzeit vom 18. März bis zum 13. April 202 notwendig.

Es hätte zum Besuch der Städte an der Drina theoretisch auch nach dem Aufenthalt der kaiserlichen Familie in Sisak, bei der Rückreise nach Rom, kommen können. Wenn der kaiserliche Besuch der Siscia um die Hälfte des Monats Mai fällt und wenn wir das Aufhalten in einzelnen Orten dazurechnen, würde es noch möglich gewesen sein, dass der Kaiser mit seinem Gefolge noch einige Orte im Südpannonien und sogar in Dalmatien besucht. Da wir über kein entsprechendes epigraphisches Material verfügen, können wir diese Reise nur vermuten. Die einzige Indikation wäre der Severus Meilstein aus Dragotina bei Glina (C. III 15199) aus dem Jahr 198 (?). Der Kaiser hat wahrscheinlich bei der Rückreise die Erzlagerstätte an der Japra und der Sana⁶ besucht und ist dann über Salona (mit dem Trajekt Salona-Aternum) Anfang Juni nach Rom zurückgekehrt.⁷

Aus Skelani stammt auch die Inschrift zu Ehren des Caracalla (Nr. 8), die spätestens Ende 213 oder Anfang 214 keinesfalls aber in der Zeitspanne von 213 bis 217 datiert werden muss.⁸ Diese Inschrift steht vermutlich in Zusammenhang mit Caracallas Aufenthalt im unteren Pannonien im Jahre 214, sowie auch die Inschriften CIL III 10197 aus Titel und CIL III 13358 aus Burgenae (Novi Banovci).

Aus Domavia stammen auch die Ehrensteine des Alexander Severus und seiner Mutter Julia Mamaea aus dem Jahre 230. Sie bezeigen die Sorge des